

Ar greitai turėsime lietuvių kalbos pidžiną?

Vitas Labutis

Pabandykime skaitytojų, nežinančių, kas yra tas pidžinas, kantrybę. Gal tai padidins straipsnio intrigą?

Maždaug prieš mėnesį „Lietuvos Aidas“ (2008 02 22, „Naujausios žinios“, Nr. 43 (888)) paskelbė Eltos žurnalisto (-ės) pokalbį su aukštai ir tvirtai sėdinčiu lituanistu Antanu Smetona.

Įdomiausia to pokalbio pabaigos dalis. Kalbintojo būta nepėsčio ir traukte traukta iš atsakinėtojo nuomonė apie lietuvių kalbos ateitį. O atsakinėtojas irgi ne iš kelmo spirtas: pasitikėdamas savimi narsiai atmušinėjo į save svaidomas aštrias klausimų ietis, lyg ir pajuokaudamas pranašavo lietuvių kalbos likimą.

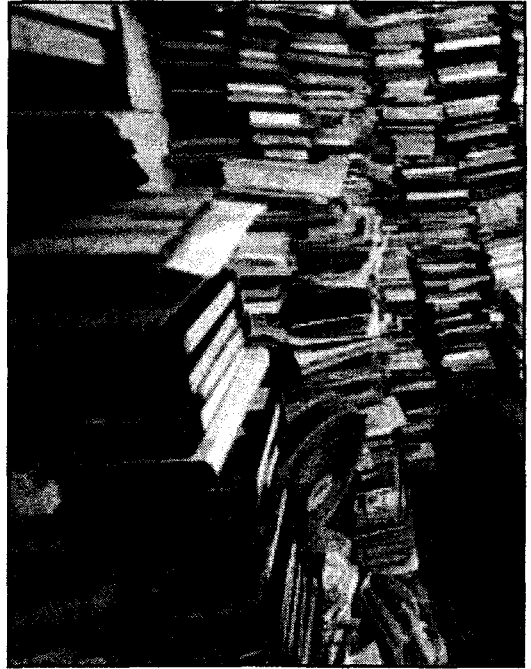
Kad neiškreiptume pokalbio esmės, pacituokime porą aktualesnių jo ištraukų.

Ar kalba gali būti smaugiama?

Klausimas: „Ar mūsų kalba dar ilgai gyvuos?“

Atsakymas pilnas optimizmo, kurį bandoma šiaip taip motyvuoti: „Net abejonių nekyla. Jai jokių grėsmių, man atrodo, nėra.

Nukelta į 3 p.

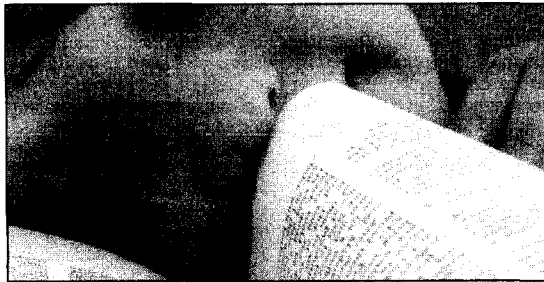

Vitas Labutis

Atkelta iš 1 p.

Kas apskritai yra kalbos gyvymas ir jos mirtis? Kalbos juk niekas nepasmaugia – paprasčiausiai kalba miršta tada, kai žmonės nustoja kalbėti. Todėl aš nematau jokių didelių prielaidų, kad mes staiga ir nustumtume kalbėti lietuviškai.

Ne taip šaltai ir ramiai apie bet kurios kalbos mirtį rašė žymus anglų kalbos specialistas Deividas Kristal (David Crystal) savo knygoje, tiesiog pavadintoje „Kalbos mirtis“ (lietuvių kalba išleista 2005 m.). Sukaupęs gausybę faktų ir kitų mokslo žmonių minčių, jis teigia, kad kiekvienos kalbos mirtis – tai didelis nuostolis visai žmonių, nes, pasak jo cituojamo O. Holms (O.W. Holmes), „Kiekviena kalba yra šventovė, kurioje saugomos ja kalbančių žmonių širdys“. Ir D. Kristalas dar priduria vienos šiaurės Amerikos kalbų tyrinėtojos išvadą: „Kai prarandate savo kalbą, išbraukiate save iš praeities.“

Atskirai komentuoti verta tokią netikėtą A. Smetonos atsakymo frazę: „Kalbos juk niekas nepasmaugia...“ Tarsi kuria nors kalba šnekantieji ir rašantieji susirenka ir savo noru, niekieno neragiami, nusprendžia: „Daugiau šios kalbos nevertosime – renkamės naują.“

Faktai rodo ką kita. Bemaž kiekvienas užkariautojas, „išvadutojas“ ar kitu būdu įgijęs galią primesti savo kalbą kitai tautai imasi dusinti ar prismaugti jos kalbą; tik pagal savo tikslus, įžūlumą ar klasingumą renkami keliai ir būdai, kaip tai daryti.

Pavyzdžių pakanka vien iš tolimesnės ar iš visai nesenos praeities lietuvių kalbai suduotų smūgių.

Įžiliausiai, atviru būdu lietuvių kalbą (pirmiausia jos raštą) XIX a. antroje pusėje bandė dusinti carinės Rusijos valdžia. Tai buvo lietuviškos spaudos draudimas – moksliškai tariant, lietuviams buvo uždrausta rašyti savomis tapusiomis lotyniškoms raidėms. Kartu mokyklose viskas buvo dėstoma rusų kalba, pareikalauta visus oficialius dokumentus bei raštus rašyti tik rusiškai. Poetas Antanas Baranuskas suaimanuoją: „Anei druko, anei rašto mums turėt neduoda – tegul, sako, bus Lietuva ir tamsi ir juoda.“ Ar tai nelaikytina lietuvių kalbos smauginu? Atsilaukėme. Rytprisiuose būrelis šviesuolių leido knygas ir laikraščius mūsų kalba. Šimtai knygnešių, rizikuodami laisve ir gyvybe, lietuviškąją spaudą gabeno per sieną, ir žmonėse ji plito iš rankų į rankas. Kaime „daraktoriai“ vaikus mokė lietuviškai.

Tautai ir kalbai labai sofa, kai

nuo jos kūno užgrobėję be gaileščio atpjaunamos nemažos lietuviškai kalbančiųjų dalys. Šitaip Mažojoje Lietuvoje buvo suvokietinta didžioji dalis lietuvininkų, vėliau lenkų okupuotame Vilniaus krašte lietuvių kalba pamažu išstumta ištosiose parapijose ir valsčiuose. Čia lietuvių kalba dusinta pasitelkus mokyklas, bažnyčias, dvarus, žeminant lietuvių kalbos prestižą. Gyvi ir šiandien kur nors Nemenčinėje, Maišiagalėje, Šalčininkuose lietuvių palikuonys, bet jie save laiko lenkais ir „muzikų“ kalba nenori kalbėti.

Kai sovietmečiu šimtai tūkstančių lietuvių buvo išstremti į Sibiro platybes, kur ne vieno kaulėliai liko gulėti amžino išalo žemėje, kartu buvo niokojama ir jų gimtoji kalba. Šimtus, gal keliolika tūkstančių lietuviškai kalbėjusiųjų okupantai žiauriai išvadė Lietuvos miškuose, kalėjimuose ir rūsiuose. Liūdnei pagarsėjęs tautų likimo pranašautojas M. Suslovas ištarė nepamirštamąją frazę: „Lietuva išliski – tik be lietuvių“. Lengva tą

sakinį pratešti: „ir be lietuviškai kalbančiųjų“.

Ar neturime teisės vadinti visa tai ir lietuvių kalbos smauginu?

Kartu su smurtu dažniausiai kalbos kūnas apnuodijamas ir svetimomis bakterijomis, griaunantiomis gimtąją kalbą pamažu, iš vidaus. Ir tai gali būti tiek pat tai kalbai pavojinga kaip ir atviras smauginas. Štai 1976 m. išleistuose ir 1985 m. pakartotuose „Kalbos praktikos patarimuose“ daugiau kaip pusę taisomųjų atvejų sudarė rusicizmai bei senesnės slavybės ar jų vertalai – atskiri žodžiai ir ištiesi posakiai, tarp jų būta ypač daug rusų kalbos paveiktų prielinksnių bei linksnių vartosenos atvejų.

Prisimenu, kaip daugmaž prieš dvidešimt metų buvau apstulbinatas savo berašės motinos klausimu: „Ar rytoj jau bus pirmo?“ Tiek daug gražiausių posakių ir žodžių buvau užrašęs iš nuostabių savo šnekta kalbėjusių mamos – ir še tau, baigdama septintą dešimtį, pribloškia šitokiu rusiškos gramatikos klausimu. Supratau, kad jau mieste gyvendama bus tai nugirdusi, bėpardavinėdama turguje gėles, iš kokios jaunesnės kaimynės.

Kokie pavojai lietuvių kalbai gresia šiuo metu, paaiškės komentuojant kitą liuanistų kalvės vieno iš vadovų atsakymą.

Kokia lietuvių kalbai pranašaujama ateitis?

Pacituokime dar vieną žurnalisto klausimą ir bent svarbiausiąją Antano Smetonos atsakymo dalį. „Ar kalbos supaprastinimas nekenkia pačiai gimtajai kalbai? – O kas yra jos supaprastini-

mas? Tai yra kalbos kitimas. Moksliškai žiūrint, daugelis kalbų, išskyrus ugrofinę, keliauja labai aiškia linkme: atsisako galūninės sistema, ją pakeičia prielinksninė sistema; atsisako laisvos sakinio struktūros, kurią pakeičia stabilia sakinio struktūra.“

Atsakyme pažerta daug netikėtų ir ypatingų lietuvių kalbos raidos pranašysčių.

Niekas neneigia, kad, apskritai imant, kiekviena kalba – vienu metu lėčiau, kitu smarkiau – kinta. Normalu, kai kalba kinta remdamasi savo pačios raidos dėsninumu, tendencijomis, polinkiais. Visai kas kita, kai kalba pašėlusiu greičiu pradeda keistis vertinama kitos kalbos spaudimo ar „pavydingesnės, modernesnės, geresnės“ kalbos prišliu. Kalbos kitimo priežastis ar sovietmečiu, ir dabar bandoma pateisinti visa, ką tik vėjai atpučia iš kitur, nesvarstant, ar tai atitinka lietuvių kalbos polinkius, ar ne.

Kalbos supaprastinimą galima pripažinti tik labai ribota kalbos ekonomijos tendencijos srovele. Kisdama kalba dažniausiai pletojasi, pilnėja, auga. O nuo jos supaprastinimo dažnai tik mažas žingsnelis iki kalbos prastinimo, jos skurdinimo. Tokio kalbos paprastinimo pavyzdžių pakankamai rastume jaunimo labai pamėgtoje „mobiliukais“ siunčijamose trumpiosiose žinutėse (vadinamosiose SMS, arba „simpuose“): čia viskas trumpinama, skubant „švepluojama“ ir nėra kada ieškoti nosinės raidės. Pedagogai jau ima skųstis, kad jaunimas neretai praranda norą ir sugebėjimą bendrauti žiūrėdamas pašnekovui į akis, klausydamasis balso intonacijų gamos. Jai šnekamasis balsas, tai tik greitakalbe, tarškant kaip kompiuterio klavišais. Ima tirpti riba ne tik tarp kalbos supaprastinimo ir prastinimo, bet kartu šablonoje ir prastėja žmogaus mąstymas.

Kalbos raidos tyrėjų nustatyta, kad greičiausiai kinta tam tikri žodyno sluoksniai. Tačiau ir žodyna kalba pasipildo pagal savo darybos polinkius ir semantikos bei vartosenos plėtros tendencijas. Lėtokai kinta ir kalbos garsinė sandara, kuriai priteikti pirmiausia skirta rašybos sistema. Gerai, kai tarp garsinės sandaros, tarties ir rašybos neatsiranda praraja.

Ligšiol niekas neįrodė, kad greitai gali keistis kurios nors kalbos gramatinė sandara. Jos pamatai, pagrindiniai ramsčiai, lemiantys gramatinę kalbos tipą, gali išlikti nepajudinti išties šimtmečius ar net tūkstantmečius. Kai kalba miršta, jos gramatinė sandara lieka užkonservuota raštuose. Žinoma, jeigu ji buvo kieno užrašyta.

Būdamas viena iš seniausių gyvyčių indoeuropiečių kalbų, lietuvių kalba su svarbiomis žodyno senybėmis išlaikė gana išplėtotą linksnių sistemą, daug kuo panašią į tą, kurią turėjo lotynų kalba, senoji graikų kalba, sanskritas. Ligšiol tuo didžiavomės. Dabar kai kam ima atrodyti, jog esame dideli atsilikėliai ir turime kuo greičiausiai vyti tokias modernias kalbas, kokios yra, pavyzdžiui, anglų ir prancūzų kalba.

Verta prisiminti, kad anglų kalba kadaise yra turėjusi savitą išplė-

totą linksniavimo sistemą ir tik maždaug per pusę tūkstantčio metų pamažu ją suprastino iki dviejų siokių tokių linksnių – bendrojo linksnio, neturinio jokių apibrėžtų galūnių, ir priklausomybės linksnio su vienintele visiems daiktavardžiams bendra galūne –s.

Nykstant linksniam ir jų galūnėms, iš tiesų didėja prielinksnių vaidmuo ir įsigali sakinio branduolio sugramatinti žodžių tvarkos modeliai. Prielinksniai vartojami su tuo begalinio bendrojo linksniu – tai taip pat būtina pabrėžti, kai šnekama apie „galūninės sistemos pakeitimą prielinksninė sistema“.

Gerbiamas kolega Antanas Smetona išvelgia daugelio Europos kalbų aiškia raidos kryptį – arčiau anglų kalbos gramatikos tipo. Ir, regis, kuo greičiau vyksias šis natūralus procesas, tuo būsimė modernesni. Išimtis paliekama ugrofiniškoms suomių ir estų, pridurtume – ir vengrų kalboms. Apie slavų kalbas nė žodeliu neužsiminama, nors jos irgi turi savitas linksniavimo sistemas. Vargu galiama tikėtis, kad savo linksnių galūnių pulstų greitai atsakyti ambicingieji lenkai. Taigi minėtieji ugrofiniai ir slaviškos kilmės gramatikas turintieji čekai, kroatiai, lenkai, slovėnai gali sėkmingai gyvuoti Europos Sąjungoje su savo iš esmės galūninėmis linksniavimo sistemoimis. Negirdėti, kad ir vokiečiai atsiskaitę savo keturių linksnių, o mums, lietuviams, lyg ir laikas linksnių sistemos atsiskaitę? Ar tai tik pranašaujama, ar jau ir skatinama šia kryptimi greičiau žygiuoti?

Kaip atrodytų lietuvių kalbos pidžinas ir kada jis mus galėtų užgriūti

Kalbos, kurios pažeista gramatika, žodyne savus žodžius ima stelbti skoliniai iš kitų kalbų, o jaunimas nežino, ką reikšia daugelis gimtosios kalbos žodžių, – tokią kalbą minėtasis kalbotyros specialistas D. Kristalas su savo vienminčiais laiko nykstančia kalba. Gali būti keletas kalbos nykimo pakopų. Lietuvių kalbą pagal minėtus ir kitus požymius jau galima laikyti pradedančia nykti kalba.

Jeigu lietuvių kalba prarastų visą linksniavimo sistemą, ją pakeistų vien prielinksnių sistema ir griežta sugramatinta žodžių tvarka sakinyje, mokslininkai kalbant, jeigu aiški sintetinė kalba virstų gryna analitine kalba, tokią kalbą reikėtų vadinti lietuvių kalbos pidžinu. Mat dar liktų daugelis lietuviškų žodžių kamienų, savų veiksmo žodžių (gal tik su pakoreguotu asmenavimu), daugelis savų prielinksnių ir kitų tarnybinių žodžių.

Keblus klausimas: iš kur mes paimtume prielinksnių, sakykim, adresatą ir veiksmo patyrėją reikšiančiam naudininkui, kiekvienam vietininkui? Daugeliu atvejų lengviausia būtų susigrąžinti kalbos klaidomis seniai laikomas slaviškas prielinksnines konstrukcijas. Pavyzdžiui, sakinyje „Staiga televizoriaus ekrane dingo vaizdas“ vietininką pakeistume konstrukcija su prielinksniu ant: *Vaizdas staiga dingo ant televizoriaus ekrano*. Sakinį be prielinksnių: *Šiais*

metais „Zalgiryje“ žaidžia keletas amerikiečių keistume konstrukcijomis su prielinksniais: *Keletas amerikiečių žaidžia už „Zalgirį“ į šiuos metus*. Nors antrieji sakiniai – „su rusų kalbos kvapu“, bet prielinksnių juose daugiau nei pirmuosiuose. Moderniausia būtų prielinksnių skolinis iš anglų kalbos.

Bet kiek dar čia lietuviškų linksnių galūnių! Ne, šitaip grynos analitinės (beveik belinksinės) anglų kalbos nepavysime. Reikia ieškoti bendrojo linksnio, kuris atstotų visus kitus linksnius ir tikėtų net šalia prielinksnių ir kuris tik mažą priklausomybės kampelį užleistų kilmininkui su galūne po apostrofo, irgi dedama prie bendrojo linksnio.

Lyg ir tinkamiausia būtų bendruoju lietuvių kalbos linksniu paskelbtų vardininką. Bet ir tas mūsų vardininkas turi keliolika galūnių: *nam-as, brol-is, gen-ys-rank-a, kėd-ė, mart-i, sin-us, š-io*. Be to, lietuvių kalba linksniuojama ir daugelį įvardžių ir skaitvardžių, visus būdvardžių ir dalyvių, kurie taip pat turi savo atskiras vardininko galūnes. Pridėję visų linksniuojamųjų žodžių ir daugiskaitos vardininko galūnių virtinę, pamatysime, kad nuo jų užsieniociū gali rapti akys.

Pagal šią pirmąją lietuvių kalbos pidžino stadiją galėtume turėti tokį sakinį: *Tas didelės pasiūšausės kaimynas'o šuo nusivytį ši balta susalusi katytė in tankūs sodas'o krūmas'ai*. Jau arčiau anglų kalbos, bet kiek dar galūnių. Tai neekonomiška, moderniai kalbai netinkama. Visas galūnes šalin!

Pagal patobulintą lietuvių kalbos superpidžino modelį tik ką pateiktas sakinyje turėtų atrodyti taip: *T didel pasiūšaus kaimyn's š mvyti š balt susal katytė in tanks krūms'ai*. Tokia kalba turėtų nesudėtingą rašybą, būtų lengva išmokyti, nereikėtų jokių linksniučių ir kirčiuočių. Nutiltų visos diskusijos dėl tikrinių svetimybų vartosenos. Tik tokio pavidalo pidžina neapsiverčia liežuvis vadinti dar lietuvių kalba.

Ar tokia lietuvių kalba tikrai bus ir kada ji galėtų užgriūti, atsakysiu pirmiausia remdamasis savo atskirtumu dėl to, kaip ilgai lietuvių kalba atsilaukys prieš rusų kalbą. Daugiau kaip prieš 40 metų Druskininkų sanatorijoje vienas inžinierius iš Minsko, sužinojęs mano specialybę, tvirtai pareiškė maždaug štai ką: „Po 30 metų visi kalbėsime tik rusiškai, tad negadinkite sau gyvenimo ir meskite tas liuanistikos studijas.“ Užkaičęs atkirtau, kad mūsų, mūsų vaikų ir vaikų vaikų karta niekada nepamirš lietuvių kalbos ir jos studijų mesti nė nemanau. Taigi ir dabar drįstu tvirtinti, jog ne tik mūsų, bet ir mūsų vaikų, bet, reikia tikėtis, ir mūsų vaikų vaikų karta dar tebekalbės šiandienine, ne pidžino lietuvių kalba. O dėl tolimesnės ateities reikėtų pažūrėti, ką Lietuvos kampeliui ir visai žmonijai pranašauja Nostra Damas.

Nors mūsų su gerbiamu Antanu Smetona požiūriai į lietuvių kalbos ateitį skiriasi iš esmės, tačiau žinodamas gerą kolegą būdą, tikiuosi, kad, susitikę kur nors Vilniaus universiteto rūmuose, vienas kitam nugaros neatsuksime.